

УДК 340.12:340.134(09)

Подік І. І. – здобувач кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ЮРИДИЧНЕ НОРМОТВОРЕННЯ В ПРЕДМЕТНОМУ ПОЛІ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

Розглянуто сутність юридичного нормотворення як продукту культурно-історичного прогресу, що сприяє гуманістичній тенденції в правотворенні. Здійснено ретроспективний аналіз співвідношення понять юридичної та правової норм у контексті переходу від статичної модерної парадигми права до ідеї права зі змінним змістом. Визначено, що філософсько-правова методологія наповнює юридичні поняття новим змістом і перетворює їх на інструментарій загального наукознавства, завдяки чому конкретизує межі їх застосування в науковій юридичній теорії.

Ключові слова: філософія права, юридичне нормотворення, правотворення, методологія, ретроспекція, культура.

Світоглядно-методологічний характер проблеми юридичного нормотворення, передусім у філософсько-правовому полі, охоплює як предмет теорії права, так і коло питань, які стосуються філософсько-правової свідомості. Відповідно до вітчизняних традицій розуміння правоутворення як частини теорії держави і права та західноєвропейського філософсько-правового досвіду переходу від статичної модерної парадигми права до ідеї права зі змінним змістом, необхідно акцентувати на відмінності понять «юридичне нормотворення» і «правоутворення», які є суміжними, але не ідентичними. Перше з них обмежується теоретично-правовим обґрунтуванням, а друге стосується сфери соціально-філософського аналізу ролі права у світоглядно-науковій парадигмі. Ідеться про конкретно-історичний аналіз ідеї права в контексті культурно-історичного процесу її становлення.

Дослідники стверджують, що на сучасному етапі необхідно прагнути до очищення вітчизняної наукової свідомості від тоталітарних стереотипів, надавши поняттю «право» нового

актуального змісту. Філософ права М. П. Альчук зазначає, що «передусім треба уникати тлумачення права як комплексу писаних державно-владних велінь. Цей позитивістський підхід до права необхідно змінити на правовий, який наголошує на об'єктивних властивостях права» [1]. Учена визначає різницю між юридично-теоретичним підходом до права як форми суспільної свідомості та суспільних відносин і філософсько-правовим, що є предметом вивчення співвідношення позитивного і природного права на кожному етапі історичного розвитку.

Дослідник філософії та природного права О. О. Маслак у праці «Ідея природного права в західній філософській традиції (соціально-філософський аналіз)» окреслює нові аспекти проблеми філософського обґрунтування юснатуралістичної ідеї, «які раніше перебували поза увагою вітчизняних дослідників унаслідок редукування всього масиву природно-правової проблематики лише до її юридичного і теоретико-правового аспекту, тоді, коли історія розвитку ідеї природного права нерозривно пов'язана з еволюцією філософських систем» [2].

Отже, якщо розглядати право як систему норм, то поняття «юридичне нормотворення» відповідає термінологічному апарату позитивного права, де норма встановлює конкретні правила поведінки в суспільстві, які санкціонує й охороняє держава за допомогою заходів державного примусу [3]. Тому термін «правоутворення» стосується не лише продукування одних норм з інших. Цей процес виходить за межі уже наявних в юриспруденції норм і має соціокультурне походження, тобто виникає із соціальної практики, а не лише з логіки розвитку юридичного нормотворення. Підтвердженням цього є ретроспективний аналіз поєднання позитивного і природно-правового інтерпретування юридичних норм.

Варто зазначити, що наукова спільнота виявляє стійкий інтерес до розв'язання філософсько-світоглядних проблем правоутворення і його проектування в юридичні норми, законодавство та інші нормативно-правові акти й приписи. У сучасній вітчизняній юридичній науці останню вивчають зазвичай у контексті питань правотворчості, нормотворчості, законотворчості, формування права тощо. Зазначеним аспектам присвячено праці таких вітчизняних і зарубіжних дослідників, як Н. Д. Абдулаєв, С. С. Алексєєв, Л. І. Антонова, В. М. Баранов, С. Н. Братусь, О. А. Гаврилов, В. М. Горшенєв, Т. О. Дідич, Б. В. Дрейшев,

С. Л. Зівс, В. П. Казимирчук, Д. А. Керімов, Д. А. Ковачов, С. А. Муромцев, А. М. Нашиц, А. С. Піголкін, С. В. Поленіна, Р. В. Раскатов, Ю. Д. Рудкін, Л. І. Спиридонов, Ю. О. Тихомиров, Р. О. Халфіна, О. Ф. Шебанов, Ю. С. Шемшученко та ін.

На початку ХХІ ст. популярності набуває юридична література, присвячена проблемі правоутворення, яка стала самостійним об'єктом наукового пошуку. Вона охоплює окремі елементи досліджень інших інститутів теорії права та держави, серед яких: становлення права в контексті вивчення форм (джерел) права, теорії правового регулювання, правогенезу, систематизації тощо. Так, А. В. Поляков, аналізуючи питання правогенезу, вважає, що єдиною підставою формування права є «наявність комунікативних соціопсихічних і соціокультурних умов». Науковець зазначає, що право є певним «порядком комунікативних відносин, що виникають на основі нормативно-правового тлумачення різноманітних правових текстів» [4].

Юрист Н. Гураленко визначає філософсько-світоглядний характер антропологічного підходу в межах методологічних засад правопізнання. Вона констатує вичерпність вкоріненої формально-логічної та догматичної позитивістської схеми в юриспруденції, наполягаючи на неминучості її заміни людиноцентричною філософією. «Епістемологічна ситуація, що склалася в юридичній науці, засвідчує її кризовий стан і спричиняє зміну парадигм у сфері пізнання. Етатистська доктрина права, яка вичерпала себе та перестала задовольняти нові потреби суспільного розвитку, поступилася ідеї “фундаменталізації людини” як узагальненої онтологічної основи формування сучасного права» [5].

Так, С. Мосієнкова зазначає, «що саме соціальне життя є джерелом правоутворення» настільки, наскільки задовольняє потреби та інтереси окремих громадян і суспільства загалом. Дослідниця прагне систематизувати різні методологічні підходи до формування засад правоутворення або юридичного нормотворення. Цей процес розподіляється на три основні системи – мікросоціальну, медіосоціальну та мікросоціальну. Наприкінці проведеного дослідження С. Мосієнкова доходить висновку, що для появи нової норми права або заміни вже наявної необхідні передумови, які виявляються в суспільних відносинах» [6].

Вітчизняна дослідниця Н. М. Пархоменко в аспекті вивчення інституту форм права наголошує на соціальній необхідності у

формуванні правових норм. Вона переконує, що правотворення бере початок у галузі матеріальних відносин, де виникає особливий соціальний феномен у вигляді фактичних суспільних відносин, які за своєю природою потребують певної юридичної форми [7]. Натомість М. М. Марченко зауважує, що будь-яка форма права відображає певні соціальні реалії конкретного суспільства. Так, форма права набуває соціального значення лише тоді, коли висвітлює певну чітко визначену соціально-класову сутність і наповнюється її змістом [8]. Зокрема, Д. А. Керімов виділяє історично-конкретну стадійність формування права, що виявляється в стихійному процесі конструювання навколишнього середовища в змісті права, через який визначається форма його розгортання [9].

Критики зазначених підходів стверджують, що специфікою переважної більшості вищевказаних сучасних наукових досліджень проблем правоутворення є те, що вони мають різновекторний характер і переважно практичний зміст, спрямований на розроблення рекомендаційного матеріалу щодо виявлення та аналізу чинників, які визначають зміст правових норм і процес їх формування. Так, Т. О. Дідич стверджує, що попри значну кількість наукових праць з цієї тематики донині чітко не визначено аспекти взаємозалежності між рівнем розвитку суспільних відносин та їх впливом на правоутворення, а також між критеріями досконалості процесу правотворчості та якістю нормативно-правових актів держави. Науковець зазначає, що феномен правоутворення вітчизняні та зарубіжні вчені тлумачать як соціальне явище, природою якого є суспільні відносини, а його проблематика охоплює окремі аспекти предмета дослідження теорії права, теорії джерел (форм) права, інституту правового регулювання, правотворчості, методології та філософії права [10].

Однак на сьогодні відсутнє комплексне дослідження теоретико-правового характеру, присвячене проблемі правоутворення, що комплексно висвітлювало б питання як правотворчості, формування права, так і правогенезу. До того ж, для формування цілісного уявлення про таке явище, як правоутворення, ці аспекти необхідно розглядати в єдності, оскільки для нього характерний понятійний ряд, у якому відтворюються об'єктивні моменти процесів утворення,

легітимації та соціалізації права, правових норм, юридичних конструкцій, системи правового регулювання загалом.

Метою пропонованої увазі статті є здійснення ретроспективного аналізу філософсько-методологічних підходів до проблеми юридичного нормотворення і правоутворення як феноменів соціокультурної практики у філософській рефлексії права.

Основною передумовою формування особливої теорії утворення права (правоутворення) стала «ідея закономірного розвитку людства», що набуло поширення наприкінці XIX століття. Як відомо, першими прибічниками цієї концепції в галузі юриспруденції були представники історичної школи права Ф. К. фон Савінії, Г. Ф. Пухта, К. Г. К. Безелер. Водночас на теренах історичної школи відбувається становлення соціологічної концепції права (Р. Ієринг). Проте, на відміну від своїх попередників, фундатори цієї школи заперечували можливість «несвідомого» розвитку права, визнаючи лише «цільовий закон» як головний закон суспільного розвитку. Основним правоутворювальним чинником вони вважали діяльність суб'єкта законотворчості. Тривалий час серед мислителів точилася дискусія через те, що одні з них вважали вихідним у юридичному нормотворенні «не свідомий, інтуїтивний елемент» (Н. М. Коркунов), або «відображення системи метафізичних духовних цінностей» (І. В. Михайловський). Український філософ Б. О. Кістяківський поєднує ці два підходи і визнає можливим попереднє до кінця неусвідомлене правоутворення, хоча зауважує, що процес правоутворення (принаймні, на початкових стадіях) є «суто соціальним» [11].

У цей період також сформувався підхід, згідно з яким категорії «правоутворення» та «правотворчість» у формальному контексті є тотожними. Уперше необхідність розрізнення загального процесу праворозуміння і процесу правотворчості наукова спільнота визнала лише наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років. Причому типовою рисою тогочасних наукових праць було те, що поняття «правоутворення» найчастіше підміняли терміном «формування права» і розглядали його як тотожне. З огляду на це, правоутворення досліджували в контексті з'ясування сутності, змісту й вироблення способів удосконалення правотворчості (окремого етапу правоутворення), а також аналізу феномена форм (джерел) права як певного соціального середовища, у якому зароджується та розвивається право.

Зауважимо, що відомий учений-юрист С. С. Алексєєв, визначав формування права як процес становлення юридичних норм. На його думку, правотворчість виражає процес формування права. Однак правотворчість і процес правоутворення не можна ототожнювати. Дослідник О. В. Міцкевич також наполягав на необхідності від усього конкретно-історичного процесу формування права відрізняти правотворчість як його завершальну стадію, форму діяльності держави, спрямовану на створення правових норм [10]. Зокрема, Б. В. Дрейшев у процесі дослідження проблеми правових норм, що регулюють відносини у сфері правотворчості, пише, що їх можна назвати «правоутворюючими» [13].

У 1980–90-х роках інтерес до вивчення означеної проблематики значно посилювався. Передусім це пов'язано з процесами структурного перетворення всередині суспільства та реформуванням державно-правових явищ. У цей період було опубліковано фундаментальні наукові праці, присвячені проблемам правоутворення, таких учених, як Н. Н. Вопленко, М. М. Марченко, О. Г. Мурашин, А. А. Соколова, В. В. Степанян, Р. О. Халфіна та інших. У своїх доробках зазначені науковці вивчають явище правоутворення в аспекті «широкого розуміння правотворчості», що охоплює не лише «процес утілення державної волі в законі та її оформлення у вигляді різноманітних нормативно-правових актів», а й «весь підготовчий процес формування права» та «його упорядкування і розвиток у різних аспектах і напрямках». Більшість із них є прибічниками розподілу процесу правоутворення принаймні на два етапи: допоміжний (той, що йому передуює) та, власне, правотворчий.

Так, В. В. Степанян, використовуючи постулати діалектичного матеріалізму, визначив, що правоутворення – це зумовлена загальнокласовими (загальнонародними) інтересами взаємодія об'єктивних і суб'єктивних факторів суспільного поступу. У процесі такої взаємодії відбувається становлення та розвиток правосвідомості й волі панівного класу (всього народу), їх проекція через індивідуальну або колективну свідомість, волю компетентних посадових осіб держави (правотворчу волю), а також подальша об'єктивізація правотворчої волі у вигляді державної волі, тобто закону в широкому розумінні. У процесі правоутворення автор виокремлює два етапи: об'єктивний (формування об'єктивних чинників, процесів і явищ, що

визначають основний зміст створюваних норм права) і суб'єктивний (становлення і розвиток суспільної правосвідомості та волі, а також їх подальше вираження у вигляді державної волі, права) [14].

Натомість А. А. Соколова, вивчаючи процес правоутворення, виокремила третій (постправотворчий) етап – етап соціалізації норм позитивного права. На її думку, на першому етапі правоутворення виникає лише можливість появи правового образу, певної моделі поведінки учасників суспільних відносин, на другому – здійснюється перетворення можливості на реальні правові норми, а останній етап завершує процес правоутворення через їх реалізацію, тобто дію правових норм у конкретних правових відносинах. Він також супроводжується настанням для учасників соціального спілкування правових наслідків, що відповідають або суперечать їхнім інтересам [15]. Аналогічну точку зору обстоюють інші дослідники.

З огляду на вищенаведені положення, можна зазначити, що поняття правотворчості й правоутворення практично ототожнюються. На нашу думку, слушним у цьому контексті є підхід сучасних російських учених М. А. Придворова і В. В. Трофимова. Вони стверджують: якщо основне (ключове) значення у процесі правоутворення залишається за правотворчістю (діяльність, спрямована на свідоме, раціональне конструювання правових норм) і не має сенсу без зусиль суб'єктів правотворчості говорити про результат процесу правоутворення, то будь-яка необхідність виокремлювати категорію правоутворення відпадає. У такому разі спроби вийти на категорію «правоутворення» стають практично безуспішними, позбавленими смислу [16].

Труднощі, які виникають у юридичній науці під час розроблення дефініційного ряду спеціальних термінів, полягають у необхідності їх філософсько-правового переосмислення на більш високому рівні, ніж юридична теорія. Філософсько-правова методологія наповнює юридичні поняття новим змістом і забезпечує їх «перехід» до інструментарію загального наукознавства, що значно звужує межі їх застосування в науковій юридичній теорії. Такий дискурс проблеми юридичного нормотворення як складової правоутворення модулює розбіжності доктрин позитивного й природного права, оскільки

їхня динаміка в культурно-історичному процесі має відносно самостійний характер.

Поняття «право» поєднує в собі позитивне та природне право і загалом як форма суспільної свідомості, і як регулятор суспільних відносин. Воно не лише відтворює наявні цивілізаційні здобутки людства, а й проектує їх у майбутнє. Юридична наука через однобічність поглядів на буття не може врахувати всі можливі перипетії вихорів цивілізації та їх впливу на культуру як систему цінностей конкретної епохи. Прогнозування логіки історичних подій є завданням філософії, яка поглинає не лише конкретно істинні знання про навколишній світ і людину в ньому, а й визначає способи досягнення бажаного, емоційно забарвлюючи його. Так, К. Маркс вдало зазначав, що «без людських емоцій немає пошуку істини»!

Таким чином, попри всі намагання мислителів минулих поколінь поєднати науку і філософію, їм це не вдалося. Одні вчені прагнули обмежити філософію позитивним знанням про людину і навколишню дійсність, інші – зводили науку до рівня філософських узагальнень, коли М. Т. Гартман стверджував, що «кожна наука сама по собі є філософією». Екстраполюючи це положення в юридичну площину, варто зауважити, що категорії «ідея права» і «правова реальність» ніколи не збігалися. Ідея права завжди залишається недосяжною мрією, адже спрямована на досягнення нереальних абсолютів: істини, добра й краси. Саме вони утворюють в суспільній життєдіяльності систему цінностей, орієнтуючи людину на вище благо. Водночас реальність змушує її підпорядкувати власні дії історично зумовленим обставинам.

Отже, ідентифікація понять «юридичне нормотворення» і «правоутворення» не впливає з історичної логіки юриспруденції. Будь-яка норма може бути правовою, якщо відповідає інтересам гуманізації суспільних відносин, і неправовою, коли розбещує людину, спекулюючи на її самодостатності. Людина – це суперечлива істота, яка є продуктом і творцем обставин та завжди перебуває в процесі встановлення. Тому вона як носій і споживач права зумовлює положення про те, що немає і не може бути однозначного тлумачення юридичної норми. Означене поняття може відповідати тимчасовим прагматичним цілям суспільного розвитку, або ж бути як спрямоване на перспективу, так і консервувати минуле. За всіх варіативних альтернатив

соціокультурного змісту юридичного нормотворення вона стабілізує суспільні відносини, урівноважуючи минуле, сучасне і майбутнє.

Зазначимо, що ретроспективний аналіз юридичного нормотворення як складової правоутворення засвідчує різнопланову їх інтерпретацію залежно від наявних парадигм філософсько-правового спрямування. У такому контексті предметом філософії права є система мислення, притаманна тій чи іншій епосі, а також система цінностей, що культивується в ній. Вони визначають висхідні наукові параметри юридичного нормотворення і правотворення, а саме те, що вважають справедливим (правовим), і те, що вважають негідним людської постаті (не праведним, не правильним, не правовим). Так, І. Кант був прибічником трансцендентального ідеалізму, а тому вважав право Божим даром, що дає змогу людині досягнути власну творчу й вільну сутність, оскільки воно вгамовує пращурні стихії людини і нормалізує співжиття з іншими. Юридичне нормотворення має бути спрямовано на нове правоутворення, яке поєднає суспільні, а також індивідуальні потреби та інтереси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Альчук М. П. Філософсько-антропологічний вимір європейських інтеграційних процесів / М. П. Альчук // Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на постсоціалістичному та пострадянському просторі : матеріали міжнар. наук-практ. семінару. — Київ : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. — С. 7–13.
2. Маслак О. О. Ідея природного права в західній філософській традиції (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Маслак Олександр Олександрович. — Київ, 2010. — 16 с.
3. Теория государства и права : учебник / [под ред. М. Н. Марченко]. — [Изд. 3-е расшир. и доп.]. — М. : Зерцало, 2000. — 624 с.
4. Поляков А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода / А. В. Поляков. — СПб. : Изд. дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. — 863 с.

5. Гураленко Н. А. Методологічні основи пізнання: антропологічний підхід / Н. А. Гураленко // *Visegrad Journal On Human Rights*. – 2016. – № 2. – Ч. 2. – С. 46–50.

6. Моїсеєнкова С. Філософсько-правовий аналіз механізму правоутворення / С. Моїсеєнкова // *Філософія права*. – 2016. – № 5. – С. 123–127.

7. Пархоменко Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Пархоменко Наталія Миколаївна. – Київ, 2009. – 32 с.

8. Марченко М. М. Порівняльне правознавство. Загальна частина : підруч. для юрид. вузів / М. М. Марченко. – М. : Зерцало, 2001. – 560 с.

9. Керимов Д. А. *Методология права* / Д. А. Керимов. – М. : Аванта, 2000. – 560 с.

10. Дідич Т. О. Генеза правоутворення / Т. О. Дідич // *Часопис Київ. ун-ту права*. – 2010. – № 4. – С. 20–23.

11. Кістяківський Б. О. *Методологічна природа науки про право* / Б. О. Кістяківський // *Вибране*. – Київ : Абрис, 1996. – 474 с.

12. Мицкевич А. В. *Акты высших органов советского государства* / А. В. Мицкевич. – М. : Юрид. лит., 1967. – 172 с.

13. Дрейшев Б. В. О правовой инициативе и составлении проекта нормативного акта как стадиях правотворческой деятельности городских советов и их исполкомов / Б. В. Дрейшев // *Правоведение*. – 1966. – № 1. – С. 8–13.

14. Степанян В. В. *Теоретические проблемы правообразования в социалистическом обществе* / В. В. Степанян. – Ереван : Из-дво АН Арм ССР, 1986. – 183 с.

15. Соколова А. А. *Социальные аспекты правообразования* : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Соколова Анна Анатольевна. – Минск, 2003. – 38 с.

16. Придворов Н. А. *Правообразование и правообразующие факторы в праве* / Н. А. Придворов, В. В. Трофимов. – М. : Норма ; ИНФРА, 2012. – 399 с.